

५. वादन

५.१ सतार

भारतीय वाद्यांना फार मोठी प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. काळाच्या ओघात काही नवीन वाद्ये उदयास आली. वर्तमानामधील प्रसिद्ध तंतुवाद्य म्हणून सतार या वाद्याचा उल्लेख करावा लागेल. सतारीला 'द क्वीन ऑफ इंडियन इस्ट्रुमेंट्स' असे म्हणायला हरकत नाही.

सतार या भारतीय तंतुवाद्याला सितार, सेतार, सेतारा अशा विविध नावाने ओळखले जाते. या वाद्यांच्या उत्पत्तीबाबत विद्वानांमध्ये विभिन्न मते असल्याचे दिसून येते.

सतार या वाद्याची निर्मिती व त्यामधील परिवर्तने :

मध्य पूर्वेतील तंबूर व पंडोर या वाद्याशी सतारीचे नाते जोडले जाते. पुतळ्यांवर व मुद्रांवर अशा वाद्यांच्या प्रतिमा आढळतात. फारसी भाषेत याला तार, दुत्तार, सेह-तार (त्रितंत्री) इत्यादी नावे आहेत.

शारंगदेवांच्या संगीत रत्नाकर या ग्रंथात तीन तारांच्या वाद्याला त्रितंत्री असे म्हटले आहे. या वाद्यात कालानुरूप बदल होत गेले व सध्याची सात तारांची सतार विकसित झाली. संगीत समयसार या ग्रंथात सितार हेच नाव आहे. सेहतार या काश्मिरी वाद्याशी वर्तमानमधील सतारीचे बरेचसे साम्य आढळते. याच बरोबर 'उद' या पर्शियन वाद्याशीही सतारीचे साम्य आढळते. अमीर खुसरो या संगीत तज्ज्ञाने

या पर्शियन वाद्याची व भारतीय वीणा या वाद्याची सांगड घालून सतार निर्माण केल्याचे सांगितले जाते.

सतारीची रचना :

सतारीचा आकार सर्वसाधारणपणे तंबोऱ्यासारखा असतो. तंबोऱ्याप्रमाणेच सतारीला एक भोपळा, गळा व एक पोकळ लाकडी दांडी असते. ही दांडी वरच्या बाजूने चपटी व खालून गोलाकार असते. याची लांबी तीन फुट व रुंदी तीन इंच असते. या दांडीवर वक्राकार पितळी किंवा पंचधातूचे पडदे असतात. तारांच्या आधारासाठी हस्तीदंती पट्टी व घोडी तसेच स्वर मिळवण्यासाठी खुंट्या लावलेल्या असतात. वादनासाठी असलेले पितळी पडदे खाली-वर सरकवता येतात. यामधील ७ तारा पोलाद व पितळाच्या असतात. शेवटच्या दोन तारांना चिकारीच्या तारा म्हणतात.

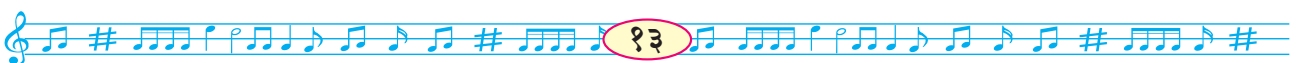
सतार वाजवण्याच्या पद्धती :

सतारवादनात प्रभुत्व मिळवणे अतिशय अवघड आहे. उजव्या हाताच्या तर्जनीवर घातलेल्या मिझराबाने (नखीने) तार छेडली जाते. उजव्या हाताचा अंगठा खालच्या भोपळ्यावर दाबून धरल्याने उजवा हात स्थिर राहतो. सतार वादन हे प्रामुख्याने आलाप, जोड, झाला या क्रमाने वाजवून गत वाजवली जाते. चिकारीच्या तारेवर पहिल्या बोटाने किंवा करंगळीने झंकार निर्माण करतात, यालाच झाला असे संबोधले जाते. या वाद्याला तबला वाद्याची साथ असते. अलीकडील काळात तबल्याबरोबर पखवाजही साथीसाठी घेतला जात आहे.

विलंबित, मध्य, द्रुत, अतिद्रुत गतीचे व मीडयुक्त स्वरांचेही वादन या वाद्यामध्ये करता येते.

सतार वाद्याची लोकप्रियता व कलावंतांचे योगदान :

अमीर खुसरो यांची दोन मुले फिरोज खाँ आणि मसजिद खाँ ही सतारवादनात पारंगत होती तर आधुनिक काळातील उ. विलायत खाँ, पं. रविशंकर या आंतरराष्ट्रीय कलाकारांनी देशविदेशात या वाद्यांचे वादन करून या वाद्याला व भारतीय संगीताला ही मोठी प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

५.२ सनई (शहनाई)

भारतीय संगीतातील एक मंगल वाद्य म्हणून सनई या सुषिर वाद्याची अमाप लोकप्रियता आहे. सार्वजनिक समारंभ, मिरवणुका, शोभायात्रा, शुभप्रसंग याशिवाय शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, सुगम व फिल्म संगीतात सार्वत्रिक वावर असलेले वाद्य म्हणून सनई या वाद्याला प्रतिष्ठा मिळाली आहे. उत्तर भारतात या वाद्याला शहनाई असे म्हणतात.

सनईचा इतिहास व विविध संदर्भ :

तोंडाने फुंकून वाजवले जाणारे एक सुषिर वाद्य म्हणून सनईला ओळखले जाते. सनईला सुर्ना, नाई, शहनाई अशी अनेक नावे आहेत. दाक्षिणात्य संगीतातील नादस्वरम् हे वाद्य सनईसदृश वाद्य आहे. सनई हे वाद्य इराणमधून भारतामध्ये आल्याचे एक मत आहे. इराणी वाद्य सुर्ना किंवा नाई आणि त्याचे बदललेले स्वरूप म्हणजे सनई वाद्य असल्याचा उल्लेख आढळतो. एका नाईवादकाच्या नाईवादनाने संतुष्ट होऊन या वाद्याचे शाह-ए-नाई असे नाव पडले व त्यातूनच पुढे शहनाई असा या वाद्याचा उल्लेख झाला असे म्हणतात.

मतंगऋषींच्या बृहद्देशी या ग्रंथात महुवरी किंवा मुहरी या वाद्याचा उल्लेख आलेला आहे. हे वाद्यपण सनईसदृश असल्याचे मानतात. भारतीय अनेक सुषिर वाद्यांमध्ये रिडवाद्याचा वापर इतिहासपूर्व काळापासून होतो. शारंगदेवाच्या संगीत रत्नाकर या ग्रंथात मधुकरी या वाद्याचा उल्लेख आढळतो. हेमुद्धा सनईचेच रूप मानले जाते. सर्वसाधारणपणे सतराव्या-अठराव्या शतकात अशा रिडवाद्यांची नावे बदललेली दिसून येतात.

सनईची रचना :

सनईचे प्रामुख्याने चार भाग आढळतात.

१) जिभाळी २) पावी ३) नळी ४) अन्नस

सनईची नळी ही ६० ते ९० सेमी लांबीची असते. खैर, शिसम, चंदन या लाकडापासून ती बनवतात. गोलाकार व आतून पोकळ अशी याची रचना असते. ती सरळ लांबीची असून एका टोकाला बारीक व दुसऱ्या टोकाला रुंद होत गेलेली असते. बारीक टोकाकडून ती फुंकली जाते. नळीच्या रुंद टोकाला आवाज फेकण्यासाठी घंटाकार कर्णा असतो, त्याला 'पावी' असे म्हणतात. लाकडाच्या कांडीत पानाची दोन पत्तीची जिभाळी घट्ट बसवली जाते. सनईमध्ये आठ वादनरंध्रे व चार नियमनरंध्रे असतात. सनईच्या नळीवरची सात रंध्रे वाजवण्यासाठी वापरतात व बाकीची मोकळी किंवा मेणाने बंद करतात. सनईच्या शेवटी कर्णाच्या आकारासारखे धातूचे भांडे बसवलेले असते त्याला 'अन्नस' असे म्हणतात.

सनईची वादन पद्धती :

सनई हे वाद्य आनंदाबरोबरच दुःखद प्रसंगीही वाजवले जाणारे वाद्य आहे. आता सनईमधून ख्याल, ठुमरी, चैती, कजरी व भावसंगीतही वाजू लागले आहे. अनेक वर्षांपासून आकाशवाणीच्या बहुसंख्य केंद्रांवर कार्यक्रमांची सुरुवात सनई वादनाने होत आहे. सनई वाद्यावर शास्त्रीय संगीताची अभिव्यक्ती होऊ शकते. अनेक असामान्य, प्रतिभावंत कलाकारांनी गायकी ढंगाने सनई वाजवण्याचे यशस्वी प्रयत्न करून ते सार्थ ठरवले.

सनई वादन करताना प्रामुख्याने ओठ, जीभ व हातांच्या बोटांचा वापर महत्त्वपूर्ण ठरतो. वादन श्रवणीय, कर्णमधुर होण्यासाठी नळीतील हवेच्या दाबावर नियंत्रण मिळवावे लागते. त्यामुळे वाद्य छोटे असले तरी यामध्ये परिश्रमाला पर्याय नाही.

सनई वादनाच्या साथीसाठी सूरपेटीची नितांत आवश्यकता असते. सनईवादन चालू असताना फुंकर अखंड ठेवून त्या माध्यमातून आधारस्वर सतत गुंजत ठेवतात. नगारा, चौघडा, खुर्दक या वाद्याबरोबरच अलीकडील काळात तबला या वाद्याची साथ घेतली जाते.

सनई वाद्याची लोकप्रियता व कलावंतांचे योगदान :

भारतरत्न उ. बिस्मिल्ला खाँ हे जागतिक दर्जाचे सनईवादक होते. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचे वडील पैगंबर बख्श, मामा अलिबख्श, बंधू शमसुद्दीन खाँ, सुपुत्र नझिम खाँ या सर्व कलावंतांचे सनई वादनातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

अन्य कलावंतांमध्ये अली अहमद हुसेन, बलजीतसिंग नामधारी, कृपाल सिंग, गुरुबक्ष सिंग, अनंतलाल, सूर्यकांत खळदकर, शंकरराव गायकवाड, प्रमोद गायकवाड, तुकाराम दैठणकर, नम्रता गायकवाड हे सनई वादनासाठी प्रसिद्ध आहेत.

५.३ जलतरंग

भारतीय संगीतामधील घनवाद्य म्हणजे जलतरंग होय. प्राचीन काळापासून वर्तमानकाळापर्यंत या वाद्यांमध्येही अनेक लक्षणीय बदल घडून आले.

जलतरंगची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व त्याचे विविध संदर्भ :

जलतरंग हे प्राचीन भारतीय वाद्य आहे. या वाद्याचा शोध चौथ्या ते सहाव्या शतकादरम्यान लागल्याचे मानले जाते. या वाद्याला जलवाद्य, उदक किंवा जलतंत्री वीणा असेही म्हटले जाते. पूर्वीच्या काळी धातूच्या भांड्यामध्ये

पाणी ठेवून वाजवले जाणारे हे वाद्य अलीकडील काळात मात्र चिनीमातीचे बाऊल वापरून वाजवले जाते. कृष्णाच्या काळामध्ये या वाद्याला जलयंत्र या नावाने ओळखले जायचे.

जलतरंगची रचना :

यामध्ये चिनीमाती, धातू किंवा पितळेच्या वेगवेगळ्या आकाराच्या वाट्या असतात. कमीतकमी बारा, जास्तीत जास्ती सव्वीस लहानमोठ्या आकाराच्या वाट्या यामध्ये वापरतात. अर्धगोलाकार पद्धतीने या सर्व वाट्यांची मांडणी केली जाते व त्यामध्ये पाण्याचा स्वरानुरूप वापर केला जातो.

जलतरंगची वादन पद्धती :

रागाच्या, गीताच्या अनुषंगाने अनेक लहान मोठ्या वाट्या कमी जास्त पाणी भरून अर्धगोलाकार रचना करून जलतरंगाचे वादन करावे लागते.

जलतरंग लाकडी काड्यांनी वाजवले जाते. पाणी भरलेल्या वाट्यांच्या कडांवर लाकडी काड्यांनी हलकेच टिचकीसारखा आघात करून यातून नाद निर्माण केला जातो. या आघाताने पाण्यावर तरंग उठतात आणि त्यातून वादक आपल्या कौशल्याने संगीताची वैविध्यपूर्ण निर्मिती करतो. काड्या किती जोरात वा हलके मारायच्या हे त्या त्या कलावंतांचे कौशल्य असते.

जलतरंग वादक व त्याचे योगदान :

जलतरंग या वाद्याला सर्वत्र प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य अनेक कलावंतांनी केलेले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने कुमार पंकज साखरकर, पं. दत्तोपंत मंगळवेढेकर, रामराव परसातवार, मास्तर बर्वे, शंकर विष्णू कान्हेरे, मिलींद तुळाणकर, सिता दोरया स्वामी, रागिणी त्रिवेदी इत्यादी.

स्वाध्याय

- १) वाद्यांच्या दुकानामध्ये जाऊन विविध वाद्यांची रचना समजून घ्या.
- २) वाद्यवादनासाठी प्रसिद्ध असलेल्या विविध कलाकारांची यादी तयार करा.
- ३) वाद्यवादकांच्या मुलाखती घेऊन वाद्यांविषयी अधिक माहिती मिळवा.
- ४) खालील वाद्यांची रचना सांगा.
(अ) सतार (क) जलतरंग
(ब) सनई

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने सतार, सनई आणि जलतरंग वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील प्रसिद्ध गायकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

